

М.Қ.Ескеева

Түркі академиясы, Астана

Қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің қыпшақтық белгілерінің қалыптасуы және этногенез мәселелері

Мақалада түркілік ескерткіштер материалдары қазақ тілі грамматикасымен байланыстырыла қарастырылады. Автор қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің қыпшақтық белгілерінің қалыптасуы, этногенез мәселелеріне тоқталады. Қыпшақ бірлестігі құрамында болған тілдерге кеңінен сипаттама береді, оның зерттелу тарихына және түркі тілдерін зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріне тоқталады. Қыпшақ тобындағы тілдерде сөйлеуші этностардың барлығының көне қыпшақ тіліне белгілі бір дәрежеде қатысы бар екендігі айқындалып, дәлелденеді. Түркі халықтары тілінің қалыптасуының күрделі де қайшылықты лингвоэтникалық, лингвоэволюциялық даму жолынан өту құбылысы жан-жақты сипатталады.

Кілтті сөздер: қыпшақ тобы, қазақ тілі грамматикасы, салыстырмалы талдау, түркі халықтары, қазіргі зерттеулер, этногенез мәселесі, қалыптасу.

Кезінде Қыпшақ бірлестігінің құрамында болған, қазір қыпшақ тобына жататын тілдерде сөйлейтін халықтардың тілі ескі қыпшақ тілінің басты ерекшеліктерін сақтап қалғанымен, олардың этникалық құрылымын, этнос ретінде қалыптасу жолын тек көне қыпшақ тайпасымен байланыстыруға болмайтыны белгілі. Қыпшақ бірлестігі құрамындағы бірнеше түркі тайпаларының тілдері өзара тоғысып көне қыпшақ тілінің ортақ әдеби жазба тілін қалыптастырса, онымен қатар халықтың ауызекі сөйлеу тілі де қолданыста болғанына қыпшақ ескерткіштері тіліндегі диалектілік ерекшеліктері дәлел бола алады. Бұл қыпшақ тобындағы тілдердің негізгі стереотиптері Қыпшақ бірлестігіне дейін-ақ қалыптасуы мүмкіндігін көрсетеді.

Көне түркілер мемлекеті әр түрлі конгломерат сипатында уақытша және тұрақсыз әскери-әкімшілік жүйеде болғаны жайлы тарихи зерттеулерде айтылып жүр. А.Д.Грач көне түркі қағанаттары жүздеген жылдар бойы билік құрғанын және кезінде түркілер өмір сүрген (Тува, Монғолия, Хакасия, Оңтүстік Алтай, Қазақстан, Орта Азия) ұланғайыр аумақта жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесі қағанаттардың құрамына эфемерлі бірлестіктер емес, ірі және қалыптасқан этноқауымдастықтар енгенін, түркілік этникалық картаның ұсақ бөлшектерге бөлінуі едәуір кейін, Монғол империясына қатысты тарихи оқиғалардан кейін пайда болғанын айтады және түркі қағанаттарының аумақтық жіктелісін үш этномәдени аймаққа бөліп қарауды ұсынады: 1. Орталық — Орта — Азиялық түркі қағанаттары билік құрған аймақ (Монғолия, Тува, Алтай, Қазақстан, Шығыс Түркістан, Орта Азияның біраз бөлігі); 2. Көне қырғыз мемлекеті Хакас қағанаты билік құрған аймақ (Минусинск ойпаты, 840 жылдан X ғасырдың басына дейін — Монғолия, Тува, Алтай); 3. Құрықан мемлекеті билік еткен аймақ (Байкал жағалауы) [1].

Қыпшақ бірлестігі кезіндегі қыпшақ (түркі) тайпалары арасында (Қыпшақ бірлестігінің құрамында оғыз, бұлғар, қарлұқ тайпалары да болғаны белгілі) ішкі этникалық процестердің қарқынды жүруі олардың субэтникалық құрамында елеулі із қалдырды десек те, Дешті-Қыпшақ құрамындағы түркі тайпалары өзара жіктеліп, аралары алшақтай бастағаны тарихтан белгілі. Тарихшылардың Қыпшақ бірлестігін ешқашан жалғыз хан басқармағаны, бірнеше хандардың бірлесіп басқарғаны жайлы пікірлері де осыған саяды, бұл жөнінде В.В.Бартольдт «были отдельные кыпчакские ханы, но никогда не было хана всех кыпчаков» [2] десе, басқа зерттеушілер XII ғасырда половецтердің дербес хан билейтін алты көшпелі орталықтары [3], XII ғасырдың екінші жартысында тоғыз ірі одақтардың болғанын көрсетеді [4]. Қазақ ғалымдары Қыпшақ бірлестігіне кірген Қазақстан аумағында қыпшақ тайпалары этникалық құрамы бірдей екі ірі топқа бөлінгенін, «Дешті-Қыпшақтың» ыдырауының басты себебі монғол шапқыншылығы болғанымен, ішкі себептерді де теріске шығаруға болмайтынын, алып бірлестіктің бөлшектенуінде қыпшақ тайпалары арасындағы қайшылықтардың да ізі барын меңзейді [5].

Монғол билігі түркі халықтарын бірнеше мемлекетке бөліп жібергендіктен, олардың тек саяси-географиялық картасында ғана емес, халықтық нысандары байқала бастаған этникалық құрылымдардың құрамына да өзгерістер әкелді, олар бір-бірімен қайта араласа бастады. Қыпшақ

тобына кіретін тілде сөйлейтін түркі халықтары тіліндегі ортақ белгілердің біразы қыпшақ бірлестігі кезінде қалыптасса, енді біразы осы кезеңде — Алтын Орда дәуірінде қалыптасып, о бастағы қыпшақтық сипат тереңдей түсті. Алтын Орда дәуірінде монғолдардың түркілену процесінің қарқындылығы, олардың қыпшақ тайпаларының құрамына біржолата сіңіп кетуімен сипатталатыны белгілі. Бұл құбылыстың басты факторы ретінде қыпшақтардың мәдени-экономикалық деңгейінің жоғарылығын; тілінің белсенді түрде ресми әрі қарым-қатынас тілі ретінде қолданылуын; жартылай отырықшы өмір салтын; дүниетанымының, этностық санасының беріктігін атауға болады. Сондай-ақ негізінен әскери-әкімшілік аристократияны құраған «монғолдардың сонының аздығы, Шыңғыс хан жауынгерлерінің арасындағы түркі тектестердің молдығы да» [6; 126] монғолдардың түркілену үдерісін шапшаңдата түскен сыңайлы. Алтын Орданың ыдырауымен бірге Өзбек Ордасы құрамындағы қыпшақтар оңтүстікке жылжиды да, XV ғасырда Ақ Орда, Көк Ордаға бөлінгенде қыпшақтар екіге жарылып, Шайбани ұрпақтарынан бөлініп, қазақ хандары Жәнібек пен Керей Сауранда ту тігеді [7; 249].

Ноғай-қыпшақ топшасына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері Ноғай Ордасы кезінде тұтастық сипат алып, ортақ тілде сөйледі. Ноғай Ордасының ыдырауына байланысты, Орда құрамындағы этникалық топтар тағы да әр түрлі түркілік құрылымдарға бөлініп, ажырай бастады. Ноғайлардың арғы тегі көне бұлғарлардың мұрагері мишар (татар) тілімен байланысты қарастырылады. Кавказ маңындағы мишарлардың бір бөлігі ноғай этнонимін, Волга бойы мен Мещер ойпатындағы бір бөлігі татар этнонимін иеленеді [6; 140]. Әуел баста қыпшақ тілінің диалектілерінде сөйлеген қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін Алтын Орда, Ноғай Ордасы кезіндегі лингвоэтикалық процестер жақындата түсті. Қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдерін бір топшаға жатқызу барысында зерттеушілер аталған халықтардың Қыпшақ → Алтын Орда → Ноғай Ордасына қатысты этно-тарихи қалыптасу жолын да ескергені белгілі. Қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының тарихи тамырластығын олардың этникалық құрамындағы ортақ ру-тайпалар, салт-дәстүріндегі, ауыз әдебиеті үлгілеріндегі, жалпы мәдениетіндегі ортақтықтар дәлел бола алады. Ал қыпшақ-бұлғар, қыпшақ-половец топшаларындағы тілдерде сөйлейтін халықтардың этногенездік тарихында біраз өзгешеліктер бар.

Еуразия даласының Еділ өзенінің батысынан Сібірдің шығысына дейінгі кең алқапқа таралған Еділ-Жайық бойындағы қыпшақ тілдері башқұрт және татар тілдерінің, олардың көптеген говорларының тілдік деректері көп қырлылығымен ерекшеленетіндіктен бұл тілдердің генетикалық тұтастығы, олардың бастапқы көзі жалпытүркілік текті негізінде ғана айқындалады. Г.М.Гарипов Еділ, Жайық бойындағы түркілердің этногенезі мен глоттогенезін қалыптасқан дәстүр бойынша фин-угорлардан бастай отырып, татар, башқұрт тілдері дамуын екі кезеңге бөледі: 1. Түркілікке дейінгі кезең. Ежелгі Еділ, Жайық бойын мекен етуші халықтың этномәдени құрамы иран тілді сарматтар мен фин-угор қауымдастығы негізінде қалыптасты деп санаған зерттеуші татар, башқұрт тілдеріндегі финно-угоризмдерден мысалдар келтіреді (*бура* «сруб», *бүкән* «чурбан», *матур* «красивый» т.б.) және башқұрт тіліндегі *s* дыбысының орнына қолданылатын *h* дыбысын да осы кезеңнің белгісі болуы жайлы гипотезаны да еске салады. 2. Түркілік кезең. Бұл кезеңді әдеттегідей Еділ, Жайық бойына келген түркі тілдес көшпенділердің көшімен байланыстырады. Сондай-ақ зерттеуші Орал, Волга бойындағы халықтардың тіліне баба түркі тілі диалектілерінің ықпалын кезең-кезеңімен көрсетеді: 1. Ғұндардың ықпалы (б.д.д. III ғ. мен б.д. V ғ.); 2. Бұлғар тайпалық одағының ықпалы (б.д. II–IX ғғ.); 3. Оғыздардың әсері (б.д. VIII–XII ғғ.); 4. Орта Азия түркілерінің кітаби-жазба тілінің әсері; 5. Сібір түркілері ареалының әсері; 6. Қыпшақтану кезеңі (VIII–XVI ғғ.) [8].

Татар, башқұрт, қарашай-балқар, қырым татарлары өз тарихын көбіне Ғұн мемлекеті ыдырағаннан кейін қалыптасқан Бұлғар мемлекетімен байланыстырады. Кезінде Н.И.Ашмарин ұсынып, түркі тіл білімінде қалыптасып кеткен, «бұлғар-чуваш» теориясына қарсы М.З.Закиев Ф.Хақимзяновтың, Ю.Шамилоглының пікірлеріне сүйене отырып, аталған теорияның негізсіздігі жайлы «Кейінгі бұлғарлардың *z*-тілде сөйлеуіне байланысты ашмаринистер «бұлғар тілінің ауысуы жайлы» жаңа болжамдарын ұсынуда. Бұл версия бойынша бір кездерде бұлғарлар ескі чуваш тілінде сөйлеген, монғол шапқыншылығына дейін-ақ өздерінің бұрынғы тілдерін тастап, аяқ астынан *z*-тілінде сөйлеуге көшкен. Бұл өзгерістің себебін олар Бұлғарияға көшіп келген *z*-тілді қыпшақтардың немесе Орта Азиядан келген дін қызметкерлерінің ықпалымен, тіпті оба індетіне байланысты халықтың толық қоныс аударуымен түсіндіреді» дейді және көне бұлғар тілінің жазба мұралары тілінің деректері негізінде бұлғарлар о бастан-ақ қазіргі татар тілінің кейбір белгілері бар *z* тілінде сөйлеген, ешқандай ротацизм, ламдаизм белгілері болмаған деген қорытындыға келеді [6; 121].

Ғалым бұлғар тілінің тарихи дамуын протобулғар кезеңі (Азов теңізі маңындағы Ұлы Бұлғар мемлекетінің құлағанына дейінгі кезең, VII ғ.); ежелгі бұлғар тілі кезеңі (VII ғасырдан монғол шапқыншылығына дейінгі кезең); кейінгі бұлғар тілі кезеңі (монғол шапқыншылығынан XV ғасырға дейінгі кезең); жаңа бұлғар немесе қазан татарларының тілі кезеңі (XV ғасырдан қазірге дейінгі аралық) деп төрт кезеңге бөліп қарастырады және бұлғар тілін (XV ғасырдан бастап) *z* тілді оғыз-қыпшақ тілінен жаңа *z* тілді қыпшақ-оғыз тіліне ауысып, кейіннен қыпшақтық сипат алған тіл ретінде таниды [9]. XI ғасыр лингвисті М.Қашқари бұлғар тілін печенег тіліне жақын тіл ретінде қарап, печенег тілін оғыз тобына жатқызуы (МҚ. I, 66) М.Закиев пікірінің негізділігін көрсетеді.

Башқұрт халқының этноисториясы, тілінің қалыптасуы да татар халқының тарихымен, тілінің тарихымен байланысты екені белгілі. Р.Г.Кузеев башқұрттардың этнос ретінде қалыптасу тарихын көне бұлғарлардан таратады [10; 399]. Зерттеу нәтижелері башқұрттардың этникалық құрамында угро-финдердің, мадьярлардың елеулі үлесі бар екенін көрсетеді. Соған байланысты қалыптасқан «мадьяр-башқұрт» теориясы әлі шешімін таппай келе жатқан мәселе. Башқұрттардың венгерлік тегіне негізделетін «мадьяр-башқұрт» теориясын этногенетикалық зерттеулер толық қуаттап отырған жоқ, сондай-ақ башқұрттар құрамындағы мадьяр/мажар компонентін де жоққа шығармайды да. Зерттеушілер Орал бойы башқұрттарының, Еділ бұлғарларының, IX–X ғасырлардағы Венгер мемлекетінің ортақ этникалық компоненті болғаны жайлы пікірлерге сүйене отырып, бұл ортақ компонент — түркі тілді мажар/мишарлардың тілі (*мажар этнонимін мишар этнонимінің фонетикалық варианты ретінде қарастырылады.* — Е.М.) деп таниды [10]. Мишарлардың фин-угор тілдес мадьярлардан (венгерлерден) емес, керісінше, түркі тілдес мишарлардың бір бөлігі фин-угор тілді венгерлердің құрамына еніп, мажар (мадьяр) этнонимін иеленгені жайлы кезінде Б.А.Серебрянников та дәлелдеп көрсеткен [11].

Тарихи әдебиеттерде қарашай-балқарлардың этногенезі, глоттогенезі жайлы да түрлі теориялар ұсынылғанмен, көне бұлғарлармен генетикалық байланысын қолдаушылар басым [12]. Балқарлардың көне бұлғарлық тегі жайлы алғашқы пікірлерді XIX ғасырда Н.Ходнев, Г.Буткова, К.П.Паткинов, В.Миллер, М.Ковалевский тәрізді зерттеушілер білдірсе, осы теория кейінгі жылдары Н.А.Караулов, Х.О.Лайпанов, С.К.Бабаев, тағы басқа ғалымдар тарапынан қолдау тауып отыр. Зерттеушілердің пікірінше, балқар, қарашай халықтарының этникалық негізін Ұлы Бұлғар мемлекеті ыдырағаннан кейін Кавказ маңында қоныстануға қалып қойған бұлғарлар құрайды, сондай-ақ олар *ас*, *алан* т.б. тайпалардың біраз бөлігін де өздеріне сіңіріп алғанға ұқсайды [13; 38]. Ұлы Бұлғар мемлекетінің аумағы әлі зерттелмеуі аталған мәселенің толыққанды шешілуіне мүмкіндік бермей отыр. Қарашай-балқар халықтары тілінде қыпшақ элементтерінің басымдық алуы да монғол шапқыншылығынан кейін қалыптасқан. Қарашайлар мен балқарлардың қыпшақтану процесі кумандардың біраз бөлігі балқарлар мен қарашайлардың арасына сіңіп кетуімен түсіндіріледі. XIV ғасырдағы қарашай, балқарлардың ата-бабаларының тілі куман тілімен араласып, қыпшақтық сипат алғанымен көне бұлғар тілінің басты ерекшеліктерін сақтап қалған. Көне бұлғар тілінің негізгі ерекшеліктерінің бірі сөз басы *dž* аффрикатының қазіргі балқар, қарашай тілдерінде сақталғаны жайлы С.К.Бабаев былай дейді: «Эти особенности «йокания» куманского и «джокания» древнеболгарского языков дают нам возможность твердо сказать, что основу карачаево-балкарского языка составляет тот тюркский язык, на котором говорили древние болгары, издавна жившие в степях Северного Кавказа» [13]. Қарашай-балқарлардың өз ішінде бір-бірін *алан* деп атау сақталған, ал көрші осетиндер оларды *асси* деп атайды. Б.д.д. I ғасырдан белгілі *алан*, б.д.д. III мыңжылдықтан белгілі *уд* (кейін *уз*) тайпаларымен байланысты қарастырылатын *ас* (кейін *аз*) тайпаларының атын білдіретін этнонимдерді зерттеушілер бір сөздің фонетикалық варианттары ретінде таниды [14]. Осы көне этнонимдердің қарашай-балқарларға қатысты сақталып қалуы қарашайлар мен балқарлардың тарихи тамыры ерте кездерден басталатынын көрсетеді.

Батыс қыпшақ тобына жататын қырым татарлары тілі оғыз ықпалына ұшыраған тілдер қатарында қарастырылады. Тарихи деректер бойынша қырым татарлары тіліне оғыз тілдерінің ықпалы 1475 жылдары, Қырым өлкесінің Түркияға қосылу кезеңінен басталып, 1783 жылы Қырымды Ресей патшалығының отарлауынан кейін де үзілмеген. Қырым татарлары тіліндегі *Сеҫе ~ Seҫe, Toғuнҫи, Topay Kemelҫи* т.б. топонимдерді негізге ала отырып, Х.Янковский «жер-су жүйесінің қалыптасуы барысында қыпшақ сөз қорының үлесі, әсіресе Қырым түбегінің оңтүстік далалық өңірлерінде жиі кездеседі. Осы сөз қазынасы бүгінгі тілдерден қыпшақ қорын ең толық күйде сақтаған қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерімен сәйкестікті көрсетеді» дейді [15]. Қырым татарларының да этностық құрамы толық зерттелмеген. Олардың бір бөлігі өздерін «ноғайлармыз»,

«маңғыттармыз» деп атауы, әрі тілінің қыпшақ тобына жататын басқа түркі тілдеріне өте жақын болуы бұрын Қырымды билеген қыпшақтардың ұрпақтары екенін көрсетеді. Тарихи деректер халыққа «татар» этнонимінің берілуі XIII–XIV ғасырлардағы Қырым хандығының үстемдік еткен кезеңге сәйкес келетінін аңғартады. Қырым татарлары тілінің негізгі ерекшеліктері кей диалектілерінде *e* дыбысының орнына *ä* дауыстысының қолданылуын, фарингаль *h* фонемасының, екінші дәрежелі созылыңқы дауыстылардың пайдаланылуын атауға болады.

Қыпшақ тобына кіретін қарайым тілінде сөйлейтін шағын этнос қарайымдардың этникалық құрамы да өте күрделі. «Тілдік фактілердің көрсетуінше, олар хун тайпаларының құрамында кейін бұлғар-хазарлар тобында болып, соңғы кездерде қыпшақ тайпалармен араласып» [7; 283], қыпшақтық сипатқа ие болған. «Каменск-Подольск» сот құжаттары тілінің, басқа да іс-қағаздар жүйесі тілін зерттеген Т.И.Грунин бұл ескерткіштердің тілі қарайым тіліне жақындығын көрсетсе [16]. А.Н.Гарковец XVI–XVII ғасырлардағы армян қыпшақтарының тілі жайлы «өзінің құрылымдық ерекшеліктері жағынан қарайым тілінің тарақай диалектісіне, құман тіліне, қыпшақ-урум говорына, қырым татарлары тілінің тау говорына жақын екенін» [17] айтады.

Тарихи-лингвистикалық әдебиеттерде құмық этносының тарихын қыпшақ-оғыз тілінде сөйлеген Хазар мемлекетімен байланыстырады. Құмық тілінің табиғаты жайлы көзқарастар екі бағытта өрбиді, бірінші бағыттағы зерттеушілер XIII ғасырға дейін-ақ қалыптасқан қыпшақ тілі ретінде таныса, екінші топтың пікірі монғол шапқыншылығынан кейін қыпшақтық сипаты басымдыққа ие болды дегенге саяды. Құмық этнонимін IX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан түркілік тайпалық одақ — Қимақ бірлестігінің негізгі халқының атауы «қимақ» этнонимінен таратушы пікірлер белгілі болғанымен [18], «құмық» этнонимінің шығу тегі, құмық халқының этногенезі, даму кезеңдері жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Қыпшақ тілдеріне тән белгіні сақтаған құмық тілінен кавказ тілдерінің де ықпалы байқалады. Құмық тілінің басқа қыпшақ тілдерінен басты ерекшелігі, қайтақ және таулық диалектілерінде дауыстылар үндестігі әлсіз.

Қыпшақ тобына жататын тілдер тілдік ерекшеліктеріне, географиялық орнына, сол тілде сөйлеуші этностардың тарихи қалыптасу жолына байланысты түрліше жіктеліп келді. Махмұд Қашқари беженек, қыфжақ, башғырт, татар, қырғыз тілдерін Рұмға жақын орналасқан тілдер қатарына қосады. Тек түрік тілінде ғана сөйлейтіндерге қырғыз, қыфжақ тайпаларын жатқызады, башғырт тілі аталған тілдерге жақын екенін, бұлғар тілі сөздердің соңын қысқартып айтатын түрік тілі екенін көрсетеді (МҚ. I, 64–66). Бұл жерде біз *башқұрт*, *татар*, *қырғыз* этнонимдерін қазіргі қыпшақ тілдерін сөйлейтін түркі халықтарының атауымен сәйкес келгендіктен алып отырмыз. М.Қашқари көрсеткен башғырт, татар, қырғыз тілдерінің қазіргі *қырғыз*, *башқұрт*, *татар* тілдерімен тікелей генетикалық сабақтастығы толық анықталмаған мәселе екенін есте ұстау қажет.

А.Ремюза қыпшақ тілдерін ноғай тобы, қырғыз тобы деп екіге бөлсе, В.В.Радлов Батыс Сібір, Волга бойы татарларының, қырғыз, қазақ, қарақалпақ, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің батыс тобына (негізгі белгілері — сөз басында қатаң *q*, *k*, *t*, *p* дыбыстарының келуі; сөз басында ұяң *b* дыбысының қолданылуы; сөз басында ұяң *d* дыбысының қолданылуы; дауысты дыбыстың алдында тұрған қатандардың ұяңдануы; *s* ≈ *š*, *č* ≈ *š*, *č* ≈ *ts* дыбыстарының сәйкес келуі; *z*, *s*, *š* дыбыстарының барлық позицияда қолданылуы; *l* дыбысының жуан-жіңішке варианттарының болуы), Қырым татарларының говорларын оңтүстік топқа (*o*, *ö* дыбыстарының бірінші буында ғана қолданылуы; сөз басында *d*, *g* дыбыстарының көп қолданылуы; сөз соңындағы *č* ≈ *dz*, *t* ≈ *d* сәйкестіктері; *i*, *i* дыбыстарының өзара ажыратылуы; соңғы буындағы дауыстылардың еріндікке айналуы; буын үндестігінің толық сақталмауы т.б.) жатқызады [7; 193]. Ф.Корш қырғыз, қарашай, қазақ, ноғай, татар, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің солтүстік тобына (негізгі белгісі — *γ*, *g* дыбыстарының сөз ортасында және сөз соңында қолданылмауы; *γ* дыбысының сөз соңында, ашық дауыстыдан кейін *w* дыбысына айналуы); қыпшақ (половец) тілін шығыс топқа (негізгі белгісі сөз соңында және сөз ортасында *γ*, *g* дыбыстарының сақталуы) бөледі [19].

А.Н.Самойлович қыпшақ тілін тағлы тобына (негізгі белгісі *tau* сөзінің *tag* болып айтылуы); Тау тобы, немесе қыпшақ солтүстік батыс тобына (негізгі белгісі *tag* лексемасының *y* немесе созылыңқы дауыстылармен айтылуы), қырғыз, құмық, қарашай, балқар, қарайым, татар, башқұрт тілдерін (монғол шапқыншылығына дейінгі тілдер), қазақ, ноғай (монғол шапқыншылығынан кейінгі тілдер) тілдерін жатқызады [20]. В.А.Богородицкий қыпшақ тілдерін географиялық орнына қарай жіктеп, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерін түркі тілдерінің Орта Азия тобына (ерекшелігі — *š* ≈ *s* дыбыстарының алмасуы); Волга, Орал бойындағы татар, башқұрт тілдерін Волга, Орал бойындағы түркілер тілі тобына (*e* ≈ *ij*, *o* ≈ *u* дыбыстарының сәйкестігі), Чұлым, Барабин, Түмен, Тобыл

татарларының тілін — Батыс Сібір тобына, құмық тілін Оңтүстік Батыс тобына жатқызады [21]. М.Р.Рясянен қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырғыз, құмық, қарашай-балқар, қарайым, татар, башқұрт, көне куман тілдерін түркі тілдерінің Солтүстік-Батыс тобына жатқызса, И.Бенцинг Қаратеңіз, Қаспий жағалауындағы қыпшақ тілдеріне қарайым, қарашай-балқар, құмық тілдерін; Оралдағы қыпшақ тілдеріне татар, башқұрт, қырым татар тілдерін, Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін жатқызады. К.Г.Менгес көне солтүстік-батыс түркі тілдері тобына көне құман тілін; Қаратеңіз — Каспий тілдері тобына қарайым, қарашай-балқар, Қырым татарлары, құмық тілдерін, Еділ-Кама тілдер тобына татар, батыс Сібір, барабин татарларының, башқұрт тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі, ноғай тілдерін енгізген [7; 200]. Түркі тілдеріне жасалған жіктемелер ішінде түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктері, сол тілде сөйлеуші халықтың этникалық құрылымы, басқа этностармен қарым-қатынасы біршама толық анықталған, көпшілік мамандар тарапынан қолдау тапқан Н.А.Баскаковтың классификациясында татар, башқұрт тілдері қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар тілдер топшасына; қарайым, қарашай-балқар, қырым татары, қырымшақ тілдері қыпшақ, половец тілдер тобына; қыпшақ-ноғай тілдер тобына ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдері енгізіледі [22].

Р.Г.Ахметьянов түркі тілдеріне жасалған Н.А.Баскаковтың генеалогиялық классификациясының маңыздылығын көрсете отырып, қыпшақ тобындағы тілдердің жаңа жіктемесін ұсынады. Ғалым өз ойын «тілдерге генеалогиялық классификация жасауда олардың синхрондық жағдайын қалыптастырған диахрондық даму жолын айқындап алу қажет. Бұл үшін туыс тілдерден көрініс беретін түрлі фонетикалық белгілердің жалпы кешенінен бір-бірінен туындайтын өзгерістерді, яғни біртұтас тарихи процесті құрайтын фонетикалық заңдылықтарды ажырату аса маңызды» [23; 31] деп білдіреді және бір-бірінен туындамайтын дыбыс өзгерістерінің өзара сабақтастығы болмайтындықтан, генеалогиялық жіктеуде маңызды емес деп санайды. Сонор дауыссыздардың ассимиляциялық, диссимиляциялық ықпалдарына ерекше мән берген зерттеуші тоталды фонетикалық белгілермен қатар аталған заңдылықтарға байланысты туындайтын позициялық өзгерістерді де негізге ала отырып, қыпшақ тілдерін екі топқа бөледі: 1. ассимиляция, диссимиляция құбылыстары күшті дамыған тілдер — қырғыз, башқұрт, қазақ, қарақалпақ тілдері; 2. ассимиляция, диссимиляция құбылыстары әлсіз дамыған тілдер — қазан татарлары тілі, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі, татар, құмық тілдері, сібір татарларының тілі, қарайым, қарашай-балқар, ноғай тілдері [23; 32–38].

С.Е.Маловтың түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдеріне қатысты жасалған тарихи жіктемесінде құман, қыпшақ, половец тілдері жаңа түркі тілдеріне; башқұрт, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар тілдері ең жаңа тілдерге жатқызылады [24]. Ғалым сүйенген принциптердің бірі көне түркілік *ʁ*, *g* дауыссыздарының инлаут, аулаут жағдайларда ілгерімен *w*, *j* дыбыстарымен айтылуы немесе редукцияланып элизияға ұшырауы балаң тілдерге жатқызылып жүрген қыпшақ тілдеріне ғана тән емес, олардан бұрын қалыптасқан деп танылатын қарлұқ, оғыз тілдерінде (өзбек, ұйғыр, түркімен, эзербайжан т.б.), монғол тілінде де кездесуі, ең көне тілдер қатарындағы чуваш тілінде, ұйғыр-оғыз тілдерінде де көнетүркілік *ʁ*, *g*-нің кей жағдайда сақталмауы түркі тілдерін тарихи қалыптасу кезеңдеріне қарай жіктеуге жаңаша көзқарас қажеттігін көрсетіп отыр. Қыпшақ тобындағы тілдер де өзге түркі тілдері сияқты алтай, түркілік тек тіл, баба түркі тілі, көне түркі тілі дәуірлерінен бастау алып, базистік лексикасында баба тілдің, көне түркі тілінің элементтерін молынан сақтаған әрі жаңа сипатқа ие болған тілдер.

Түркі тілдеріне қатысты барлық жіктемелерді салыстыра қарағанда, қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердің фонетикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының ұқсастығы сол тілде сөйлеуші этностардың генетикалық немесе тарихи жақындығы ғалымдар тарапынан принципті түрде ажыратылатын қайшылық тудырмайтынын байқауға болады. Батыс қыпшақ тілдеріне тән ортақ лексиканы жалпы түркілік деңгейде салыстыра қарастырған белгілі ғалым К.М.Мұсаевтың зерттеулерінде де қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи-генеалогиялық жақындығы лексика-семантикалық тұрғыдан дәйектеледі [25]. Жалпы бір негізден тараған тілдердің өзі де түрлі ішкі, сыртқы факторларға байланысты негіз тілдің белгілерін бірдей дәрежеде сақтай алмауы лингвоэволюцияның заңдылығы. Ал қазіргі қыпшақ тобына енетін тілдердің бір бөлігінің негізінде оғыздық сипаты бар көне бұлғар тілінің жатуы, қыпшақтану процесінен кейін де басқа туыстас тілдермен, мәселен, қазіргі оғыз тілдерімен (қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырым татары тілдерінің эзербайжан тілдерімен қарым-қатынасы), бұлғар тілдерімен (татар, башқұрт тілдерінің чуваш тілімен қарым-қатынасы) тілдік қарым-қатынасқа қолайлы географиялық аумақта таралуы;

негізін көне қыпшақ тілінен алатын (көне қыпшақ тілінде де оғыздық элементтердің сақталғаны белгілі) қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі тілдерінің қарлұқ тілдерімен (ұйғыр, өзбек), ноғай тілінің оғыз тілдерімен (түрік, түрікмен, әзербайжан), бұлғар тілдерімен (чуваш) қатынаста болуы олардың лексикалық қорындағы қыпшақтық қабаттың өзгерістерге түсуіне алып келді. Мұндай өзгерістер негізінен сөз тұлғаларындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы айқындалады. Қаратеңіз жағалауындағы, Кавказ бойындағы әзербайжан, түрік, түрікмен тілдеріндегі жалпы қыпшақтық қабатқа тән сөздер олардан алшақта орналасқан Орта Азия және Волга бойындағы түркі халықтары тілінде де қайталанатын. Зерттеулер бойынша Орта Азия және Волга бойындағы түркілер тіліндегі қыпшақизмдер «нағыз қыпшақтық», ал Қаратеңіз, Кавказ аумағындағы тілдердегі қыпшақтық сөздер қолайлы географиялық жағдайға байланысты, екінші дәрежелі қарым-қатынастың нәтижесінде қалыптасқан қыпшақизмдер болып табылады [26; 70].

Орта түркі жазба мұраларының тілін талдау нәтижелері оғыз, қыпшақ тілдері сараланып шыққанға дейін жалпытүркілік қыпшақ-оғыздық, оғыз-қыпшақтық жағдайдың орныққанын көрсетіп бергені белгілі. Орта түркі дәуірінің алдындағы көне түркі жазба ескерткіштері тілі мен орта түркі дәуірінен кейінгі дәуірде, қолданылып жүрген қазіргі қыпшақ, оғыз тілдері деректері де қыпшақ $\rightleftharpoons$ оғыз тіл бірлестігінің іздері сақталғанын көрсетеді. Оғыз және қыпшақ тілдерінің дербестік сипатқа ие болуы тұтас бір тілдің екіге жарылуы нәтижесінде емес, бұрыннан өздеріне тән белгілердің іздері бар екі тілдің белгілі бір географиялық жағдайда әрқайсысы өз мүддесін қорғау ыңғайында, яғни өздеріне тән белгілерді сақтап қалуға ұмтылу арқылы қалыптасқанын байқаймыз. Қазіргі қыпшақ тілдерінің ішінде қыпшақтық колорит қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдерінде, татар диалектілерінде басым екенін зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр (Н.Сауранбаев, Қ.Жұбанов, С.Е.Малов).

Оғыз тілдеріндегі қыпшақтық элементтер тұлғалық ерекшеліктеріне, басқа да сипатына қарай төрт түрге бөлінеді: 1) таза қыпшақтық сөздер (оғыз-қыпшақ тіл бірлестігінен қалған); 2) қолайлы географиялық жағдайға байланысты қалыптасқан екінші дәрежелі қыпшақизмдер; 3) поэзия арқылы әдеби тілдердің бір-біріне ықпалы негізінде қалыптасқан қыпшақизмдер; 4) кездейсоқ сәйкестіктердің және конвергентті даму процесінің нәтижесінде қалыптасқан жалған қыпшақизмдер [26, 73]. Қазіргі түркі тілдеріндегі қыпшақ элементтерін сипатына қарай жіктеу кешенді лингвистикалық талдауларға негізделген қатаң әдістемеге сүйенеді. Түркі тілдерінде тіркелген параллель құбылыстардың бәрі бірдей генетикалық бірлікті көрсетпеуі мүмкін (жалпытүркілік негізде емес). Сондықтан қазіргі оғыз, қарлұқ, бұлғар тілдеріндегі қыпшақтық белгілерді анықтауда, барлық тілдер тәрізді, түркі тілдерінде де фреквентальді құбылыстардың, яғни дыбыс өзгерістерінің потенциалды мүмкіндігі аясының кендігі ескерілуі керек. Дыбыс жүйесіндегі делабиализациялану, спирантизациялану т.б. процестердің қыпшақ тілдерінде де, оғыз тілдерінде де ұшырасуы конвергентті изоглоссалық құбылыстардан көрініс береді. Конвергентті процестер белгілі географиялық аумақта изоглостың қоюлана түсуіне ықпал етеді. Мысалы, татар тіліндегі дауыстылардың қысқандануы редукциялық сипатта болса, әзербайжан тіліндегі дауыстылардың қысқандануында фонетикалық ықпалдардың әсері болмайды немесе *k* дыбысының чуваш тілінде *x* дыбысына ауысуы тілдің біршама алға жылжуымен байланысты дыбыстың редукциялануы негізінде жүзеге асады (тат. т. *kış* ~ чув.т. *xel* «зима»). Әр тілден көрініс беретін аймақтық изоглоссалар синхронды және жүйелі шарттылық сипатта болады, мысалы: $\tilde{c} \approx \tilde{s}$, $\tilde{s} \approx s$ алмасулары қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерінің микроареалдарында кездеседі.

Түркі тілдеріндегі генетикалық топтардың конвергенциясы тілдік деректер негізінде ғана анықталады. Изоглоссалық құбылыстардың қатарында тек көрші халықтар тілінің бір-біріне ықпалы негізінде қалыптасқан элементтер ғана емес, негіз тілге тән көне реликт белгілер де, тарихи миграциялық әсерлерден қалған көне тұлғалар да кездесуі мүмкін. Бұл жөнінде В.М.Жирмунский «...изоглоссы общетюркского диалектологического атласа выходят за рамками современных национальных республик и национальных языков, указывая на более древние генетические связи между племенами и народностями их диалектами и языками» [27] деген ой айтады. Сондықтан қазіргі қыпшақ тілдеріндегі таза қыпшақтық қабатты аршып алу мәселесінде тек әдеби тіл ғана емес, олардың микроареалдық топтары да қамтылуы қажет. Көне түркі ескерткіштерінің тілін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра, сабақтастыра зерттеуде де қазіргі тілдер туралы «диалектологиялық ізденістердің нәтижелерін қолданудың маңызы ерекше» [28].

Тілдегі диалектілік ерекшеліктердің табиғатын терең түсініп, әдеби тіл деректерімен қатар қолдану компаративистиканың әлеуетін арттыра түседі, туыс тілдерде кездесетін дыбыстық өзгерістердің даму жолын, бағытын, аралық звеносын айқындауға кей жағдайда варианттардың бастапқы тұлғасын тірі тілдер деректері арқылы анықтауға жол ашады. Тіл эволюциясының түрлі

хронологиялық кезеңдерді қамтитын тарихи қабаттарының белгілері де микроареалдық топтардан көрініс беруі мүмкін. Сондай-ақ ареалдық лингвобірліктерді құрылымдық-танымдық тұрғыдан сипаттау, тілдік қабаттарды түрлі эволюциялық-фазалық деңгейде қарастыру, біріншіден, тілдегі құбылыстарды инварианттардың бірлігі, аллоэмикалық элементтердің жиынтығы ретінде тануға мүмкіндік берсе, екіншіден, тарихи өзгерістердің ішкі, сыртқы лингвистикалық факторларын, тіларалық контактілердің ықпалын айқындауға да жол ашады. Бір тіл ішіндегі говорларды салыстыра-салғастыра қарастыру, олардың изоморфтық, алломорфтық сипатын айқындап, изоэм мен аллоэмнің бір тіл ішінде таралу шегін, гомогенді және гетерогенді компоненттерін ажырату, яғни ареалдық лингвистиканың қағидаларына сүйену көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері моносиллабтық жүйесіндегі гомогенді бірліктердің тұлғалық ерекшеліктерінің даму бағытын, гетерогенді бірліктердің кездейсоқ тұлғалық сәйкестіктерінің себептерін анықтауға да септігін тигізеді. VI–IX ғасыр ескерткіштері тілінде қыпшақтық белгілердің молынан сақталуы, сол белгілердің қазіргі қыпшақ тобындағы түркі тілдерінде бірде әдеби тілде, бірде диалектілік ерекшеліктерде үнемі қайталанып отыруы, Мойун Чур ескерткіші тіліндегі түрк-қыпшақ этнонимдерінің бір этнос атауы ретінде қолданылуы кезінде белгілі ғалымдар тарапынан ұсынылған «түрк», «қыпшақ» атауларының синонимдес мәнде жұмсалыу мүмкіндігі жайлы болжамның ақиқатқа жақындығын білдіреді. Тіл лингвоэволюциясындағы мираскерлік сабақтастық адам ағзасындағы, қанындағы генетикалық жалғастықпен пара-пар жүретін феномендік құбылыс. Сондықтан жалпы түркі жұртшылығына ортақ Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінен қазіргі қыпшақ тілдер тобына кіретін тілдердің алар үлесі де мол болмақ.

Қыпшақ тобындағы тілдерде сөйлеуші этностардың барлығының да көне қыпшақ тіліне белгілі бір дәрежеде қатысы бар, кейбір тілдер о бастан қыпшақтық негізде қалыптасса, енді бір тобының қыпшақтық сипаты кейін басымдыққа ие болған тілдер. Қыпшақ тілдерінде сөйлейтін барлық этностар тілінде оғыз, қарлұқ, бұлғар тілдерінің элементтерінің сақталып отыруы түркі халықтарының тілінің қалыптасуы күрделі де қайшылықты лингвоэтникалық, лингвоэволюциялық даму жолынан өткенін көрсетіп қана қоймайды, түркілік тектілден бастау алатын тарихи тамырының тереңдігін де айғақтайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Грач А.Д. Хронологические границы древнетюркского времени // Тюркологический сб. — М.: Наука, 1966. — С. 192.
- 2 Бартольдт В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии: Сочинения. — Т. 5. — М.: Наука, 1968. — С. 199.
- 3 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 18.
- 4 Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XII вв. — М.: Наука, 1975. — С. 275.
- 5 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алматы: Ғылым, 1995. — С. 285.
- 6 Закиев М.З., Кузьмин-Юмади Я.Ф. Волжские булгары и их потомки. — Казань: ИНСАН, 1996. — 464 с.
- 7 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. — 3-бас. — Алматы: Арыс, 2004. — 358 б.
- 8 Гарипов Т.М. Проблемы и перспективы изучения кыпчакских языков Урало-Поволжья // Turcologica. — Л.: Наука, 1976. — С. 48.
- 9 Закиев М.З. Татары: проблемы истории и языка. — Казань: ИНСАН, 1995. — С. 110.
- 10 Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа, этнический состав, история расселения. — М.: Наука, 1974. — С. 139, 140.
- 11 Серебрянников Б.А. К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. — Уфа, 1963. — С. 195.
- 12 Кумыков Т.Х. Этногенез балкарского и карачаевского народов в исторической литературе // О происхождении балкарцев и карачаевцев: Материалы науч. сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов (22–26 июня, 1959 г.). — Нальчик: Кабардин-Балкарское книж. изд-во, 1960. — С. 16–19.
- 13 Бабеев С.К. О происхождении балкарцев и карачаевцев // О происхождении балкарцев и карачаевцев: Материалы науч. сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов (22–26 июня, 1959 г.). — Нальчик: Кабардин-Балкарское книж. изд-во, 1960.
- 14 Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное формообразование и словообразование. — Черкесск, 1977. — С. 75.
- 15 Янковский Х. Қырым татар тілі және Орта Азия қыпшақ тілдері // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және ондағы міндеттері: Екінші халықаралық түркология конгресі. — I-бөл. — Түркістан: Тұран, 2006. — 26–30-б.
- 16 Грунин А.Н. Документы на половецком языке XVI в. — М.: Наука, 1967. — С. 23.
- 17 Горковец А.Н. Кипчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. — Алма-Ата: Наука, 1987. — С. 114.
- 18 Языки мира. Тюркские языки. — Бишкек: Кыргызстан, 1997. — С. 319.
- 19 Корш Ф.Е. Классификация тюркских языков: Этнографический сб. — СПб., 1910. — С. 76.

- 20 *Самойлович А.Н.* Тюркское языкознание. Филология. Руника. — М.: Восточная литература РАН, 2005. — С. 85–87.
- 21 *Богородицкий В.А.* Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. — М., 1953. — С. 354.
- 22 *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. — М.: Наука, 1969. — С. 230–240.
- 23 *Ахметьянов Р.Г.* О генеалогической классификации кипчакских тюркских языков // Советская тюркология. — 1978. — № 6.
- 24 *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 90.
- 25 *Мусаев К.М.* Лексикология тюркских языков. — М.: Наука, 1984.
- 26 *Гаджиева Н.З.* О некоторых трудных вопросах методики изучения истории тюркских языков // Turcologica. — 1986. — С. 235.
- 27 *Жирмунский В.М.* О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов // Советская тюркология. — 1966. — С. 56.
- 28 *Трыарский Э.* Еще раз о методике издания рунических надписей // Turcologica. — 1976. — С. 326.

М.К.Ескеева

Проблемы этногенеза и вопросы формирования языковых кипчакских признаков в группе современных кипчакских языков

В статье дается сравнительный анализ тюркских памятников древней письменности с грамматикой казахского языка. Предметом рассмотрения становятся вопросы этногенеза, в частности, формирование основных черт кипчакской группы языков. Становление структурно-типологических черт кипчакской языковой группы дано в широком историческом контексте. С этой целью автором рассмотрены ранние труды, посвященные анализу тюркских языков, а также современные исследования ученых-тюркологов. Анализ показал наличие связи языков кипчакской группы с древнекипчакским языком. Разностороннее исследование с лингвоэтнической, лингвоэволюционной точек зрения демонстрирует сложности и противоречия в развитии языков тюркских народов.

There in the article is offered the comparative analysis of Turkic monuments with grammar of the Kazakh language. Questions of ethnogenesis, in particular, formation of the basic features of Kypchak group of languages becomes a consideration subject. Formation of structural-and-typological characteristics of Kypchak language group is given in a wide historical context, therefore the early works devoted to the analysis of Turkic languages, and also modern researches of scientists of Turkic philology are considered. The analysis has shown presence of communication of languages of Kypchak group with Ancient Kypchak language. Diversified research on linguoethnic and linguoevolutional points of view shows complexities and contradictions in development of languages of the Turkic people.